

הערה: תשובה זאת מופיעה כאן בנוסח מעודכן שפורסם בספרו של דוד גולינקין, מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות, מכון שכטר, ירושלים, תשס"א

תשובה בעניין השתתפותן של נשים בטקס הנישואין ובשבע ברכות בשבעת ימי המשתה

שאלה מאת הרב ויקטור הופמן: נהוג מדורי דורות שחתן וכלה מכבדים את ידידיהם הזכרים בכך שמזמינים אותם ליטול חלק פעיל בטקס החתונה ובשבעת ימי המשתה. בימינו יש הרבה זוגות שרוצים לכבד את ידידותיהם הנקבות בצורה דומה הן בטקס החתונה והן בשבעת ימי המשתה. האם מותר לנשים להשתתף בצורה אקטיבית בטקס הנישואין או ב"שבע ברכות" הנאמרות בשבעת ימי המשתה?

תשובה: נפתח בדברי המבוא למאמר שעסק באחד מהנושאים הנידונים כאן: אחת התופעות החשובות ביותר של הדורות האחרונים היא השינוי במעמד האשה בחברה ובהכרה-העצמית שלה בחברה הכללית ובחברה התורנית ... תוצאות המהפיכה הזו ניכרות גם בעולם החרדי ... חלפה התקופה שבה פוסקים קבעו את פסקיהם על סמך ההנחה שנשים כקבוצה "אינן מבינות". היום ישנן הרבה נשים החרדות לדת ישראל המקיימות את המצוות בהתלהבות, בעלות דרגת השכלה גבוהה בתורת ישראל ובחכמת הגוים ... כמובן, הנשים האלו מבינות ומכבדות את עמדת ההלכה ... אבל כמו שהן מבינות שאי אפשר להתיר את האסור, הן מרגישות עלבון ופגיעה בזכויותיהן אם נאסור עליהן מלהשתתף במה שיכולים להתיר. ועוד בדור האחרון הדגיש ה"שרידי אש" (חלק ב', סימן ח') שזה מובן למי שמכיר טבע הנשים במדינות הללו ושאיסור יוכל לגרום לריחוק הנשים מן הדת ... (וולוולסקי, עמודים, עמ' 86).

גישתנו דומה מאוד לגישה הנ"ל. קל מאוד לאסור את כל הדברים הנידונים בתשובה זאת בטענה ש"מנהג אבותינו בידינו". אבל תשובה זו אינה מספקת את הנשים בנות זמננו ואינה מקרבת אותן לשמירת מצוות. כשנשאלים על השתתפותן של נשים בטקסים שונים ביהדות חייבים להיכנס לעובי הקורה ולדון בגופו של עניין. אם לאו, לא תצליח ההלכה "ללכת" עם הזמן ולהתמודד עם השינויים מרחיקי הלכת של החברה המודרנית.

נדון עתה באספקטים שונים של טקס הנישואין ושל שבעת ימי המשתה. נציג כל נושא בצורת שאלה ונשיב על כל שאלה בנפרד. השאלות מוצגות לפי הסדר של טקס הנישואין, לא לפי חשיבותן.

א) האם מותר לאשה להחזיק בקלונסאות של החופה?

דבר זה מותר ללא כל חשש. כפי שהסברנו במקום אחר, אנו רגילים בימינו לחברה מעורבת ואין חשש של הרהור עבירה בטקס דתי.¹

ב) האם מותר לאשה לשיר פיוטים כגון "מי אדיר על הכל"?

כפי שהוכחנו במקום אחר, המושג "קול באשה ערווה" התכוון לכתחילה לקול דיבור של אשה העשוי להוביל ליחסי מין אסורים ולא לקול זמרה של אשה בטקס דתי.² באשר לפיוטים עצמם, הפיוט "מי אדיר" נדפס לראשונה במאה השבע-עשרה, אבל אין שום חובה לאומרו,³ והספרדים אינם אומרים פיוט זה. כמו כן בשעה שמקיפה הכלה את החתן נוהגים לשיר את הפיוט "מי בן שיח שושן חוחים" שנתחבר במאה השלש עשרה לכל המאוחר ואף הוא רשות.⁴ ולכן מותר לאשה לשיר פיוטים מן הסוג הזה בתחילת טקס הנישואין.

ג) האם מותר לאשה לקרוא את הכתובה בקול רם בטקס הנישואין?

זהו מנהג צרפתי-אשכנזי מימי הביניים.⁵ לדעת רוב הפוסקים הוא נועד להפריד בין ברכת אירוסין וברכת חתנים כדי שיוכלו לברך ברכת בורא פרי הגפן על שתי כוסות שונות, כי אין עושים שתי מצוות על כוס אחת. אם כן הדבר, אין לקריאה **עצמה** משמעות הלכתית וכל אשה המסוגלת לקרוא ארמית בהבנה רשאית לקרוא את הכתובה בטקס הנישואין.

ד) האם מותר לאשה לדרוש דרשה מתחת לחופה?

הדרשה תחת החופה מיועדת להסביר את חשיבותם של הנישואין ביהדות ולהדריך את הזוג הצעיר בהמשך דרכיהם המשותפת ומותר לאשה לדרוש בעניינים אלה בדיוק כמו גבר.

ה) האם אשה מצטרפת למנין לברכת אירוסין ולברכת חתנים?

טקס האירוסין כולל את ברכת בורא פרי הגפן, "ברכת אירוסין" והנוסחה "הרי את מקודשת לי". טקס הנישואין מורכב מברכת בורא פרי הגפן ועוד שש ברכות המכונות ביחד "שבע ברכות" או "ברכת חתנים".⁶ תקופת התלמוד טקס האירוסין וטקס הנישואין התקיימו בהפרש של שנה ביניהם (משנה כתובות ה' ב') ולכן אין זה פלא שהטקסים היו שונים במהותם. טקס האירוסין דרש שני עדים (קידושין ס"ה ע"א-ע"ב) והתלמוד לא דרש לארס אשה בנוכחות מנין. הראשון לדרוש מנין לאירוסין היה רב אחא משבחה (שאלתות, חיי שרה, סימן ט"ז, מהד' מירסקי, עמ' ק"ז-ק"ח): "דאילו מאן דבעי למינסב איתתא מתבעי ליה לקדושי ברישא וברוכי [= מי שרוצה לשאת אשה צריך קודם לקדש אותה ולברך] ברכת אירוסין **בעשרה** וברכת חתנים **בעשרה**". בעקבותיו הלכו רב סעדיה גאון (סידור רס"ג עמ' צ"ו-צ"ח - אבל הוא מתיר

אירוסין בשני עדים בדיעבד); הרא"ש (לכתובות פרק א', סימן י"ב); העיטור (חלק ב', ס"ג ע"א); המאירי (לכתובות עמ' 34); שו"ת בנימין זאב (סוף סימן ל'); שולחן ערוך אבן העזר ל"ד:ד'; ופרי חדש (בליקוטי אבן העזר סימן ל"ד).

ר' שמואל הנגיד פסק לעומתם (אוצר הגאונים לכתובות עמ' 13-14 והלכות הנגיד, מהד' מרגליות סימן מ') שאין צורך במנין לברכת אירוסין ובעקבותיו הלכו ספר האשכול (מהד' אלבק, חלק ב', עמ' 194); תלמידי ר' יונה (בשיטה מקובצת לכתובות ח' ע"א); תמים דעים סימן קפ"ט; והרא"ה לכתובות ח' ע"א. בימינו הסכימו להם הרב ב"מ לוין (באוצר הגאונים לכתובות, עמ' 14, הערה ב'), הרב עוזיאל (בתשובתו), הרב מרגליות (הנ"ל), הרב אלבק (הנ"ל), והרב רבינוביץ (עמ' 56-57).

אין ספק שהצדק עם ר' שמואל הנגיד וזאת מארבעה טעמים:

1. בניגוד לברכת חתנים, אין זכר למנין לברכת אירוסין בתלמוד (ר' שמואל הנגיד לפי גירסת הרמב"ן והרא"ש).
2. אם הקידושין עצמם נעשים בפני שני עדים, למה לדרוש עשרה לברכה הנאמרת על הקידושין? (ר' שמואל הנגיד שם).
3. ר' שמואל הנגיד חלק על השאלתות "ואמר שהוא בטעות ידי סופר" (נוסח הרמב"ן) והרב מרדכי מרגליות הסכים: "דעתו של הנגיד מסתברת לגמרי. ואפשר שתיבת 'בעשרה' היא דיטוגרפיה". כלומר, ייתכן שהמילה הוכפלה בשאלתות בטעות בגלל המשך המשפט. ואמנם הרב חנוך אלבק הוכיח את הטעות על פי השוואת השאליתות לקטעים המקבילים בהלכות גדולות ובהלכות ראו (בספר האשכול הנ"ל; והשווה גם א"ח פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים, תשי"ה, עמ' ט"ז-י"ז).
4. התלמוד (כתובות ז' ע"ב) הישווה את ברכת אירוסין לברכת הפירות, לברכת המצוות ולקידוש - והרי ברכות אלו אינן צריכות מנין (שיטה מקובצת שם).

אם כן, מעיקר הדין אין צורך במנין לברכת אירוסין. ואמנם גם השולחן ערוך דרש מנין רק לכתחילה (אבן העזר ל"ד:ד', וכך בלבוש שם) "ואם ליכא עשרה אין עיכוב" (בית שמואל שם). ולכן אין צורך לברר אם אשה מצטרפת למנין לברכת אירוסין, כי כשאין מנין של עשרה גברים ניתן לפסוק על פי התלמוד ור' שמואל הנגיד או על פי השולחן ערוך לפי הדין של בדיעבד.

ברם מימי רש"י ואילך נוהגים לערוך את טקס האירוסין יחד עם טקס הנישואין ולכן צריכים **למעשה** מנין גם לברכת אירוסין כי ברכת חתנים חייבת במנין, כפי ששנינו במשנה (מגילה ד' ג' = כ"ג ע"ב): "ואין אומרים ... ברכת חתנים ... פחות מעשרה". וכן נאמר בברייתא (כתובות ז' ע"ב): "תנו רבנן: מברכין ברכת חתנים בעשרה כל שבעה" וכן מוכח מן המדרש (ויקרא רבה כ"ג:ד', מהד' מרגליות עמ' תק"ל ומקבילות). דין זה נלמד מאסמכתות שונות על ידי חכמים שונים.⁷ רבים לומדים הלכה זו מהפסוק (רות ד' ב') "ויקח [בועז] עשרה אנשים מזקני העיר ויאמר שבו פה וישבו",⁸ ואילו רבי אבהו לומדה מהפסוק (תהילים ס"ח:כ"ז): "במקהלות ברכו אלהים, ה' ממקור ישראל" (כתובות ז' ע"ב).

על סמך המקורות הנ"ל פסקו הפוסקים "שאין מברכים ברכת חתנים אלא בעשרה גדולים ובני חורין" (תשובות רב נטרונאי בתשובות הגאונים, מהד' קורונל, סוף סימן נ"ה; רמב"ם, הלכות אישות י"ה'; טור אבן העזר סימן ס"ב; ושולחן ערוך שם ס"ב:ד'). יש אמנם המתירים לומר בדיעבד ברכת חתנים בפחות מעשרה (א"ת, חתנים, הערה 49), אבל בדרך כלל דורשים כל הפוסקים עשרה לברכת חתנים.

האם המקורות הנ"ל מאפשרים לאשה להצטרף למנין לברכת חתנים? הריטב"א (בחידושו לכתובות ז' ע"ב, מהד' גולדשטיין, טור מ"ד) דייק מהפסוק "עשרה

אנשים" שיהיו "גדולים וגברים", "או מדכתיב במקלות" שאין קהל אלא עשרה גדולים וזכרים (והשווה הרב נובק עמ' 41, הסובר כנראה כמותו).⁹

אולם קשה לקבל דיוק מעין זה של הריטב"א כי הגמרא דחתה דיוק כזה באמרה: אם לומדים עשרה אנשים מהפסוק "ויקח עשרה אנשים מזקני העיר" "לא סגיאל דלא זקנים [=חכמים]"! (כתובות ז' ע"ב). כלומר האם העשרה צריכים להיות דווקא תלמידי חכמים? ואכן אם נדייק הלכות מפסוקים המובאים בתור אסמכתא בלבד ניתן להגיע למסקנות מוזרות. הרי למשל הצורך במנין לדבר שבקדושה נלמד במגילה כ"ג ע"ב מגזירה שווה כפולה לעדת קורח וממנה לעדת המרגלים. האם נלמד מכאן שמנין צריך להיות מורכב מעשרה רשעים!! ולכן עדיף לא לדייק דיוקים באסמכתות המובאות על ידי חז"ל.¹⁰

באשר לביטוי "עשרה גדולים ובני חורין", המופיע אצל הפוסקים, המגיד משנה מדייק ממנו "לומר שאין עבד וקטן מצטרפין [כמו] במסכת ברכות (מ"ז ע"ב) במסקנה דפרק 'שלושה שאכלו' וכן דעתו [של הרמב"ם] ז"ל פרק ח' מהלכות תפילה והוא הדין לכל דבר שצריך עשרה שאין מצטרפים" (המגיד משנה להלכות אישות י"ה' והשווה כסף משנה להלכות ברכות ב' י"). והרי אנו יכולים לדייק בעקבותיו שלדעת הרמב"ם עבד וקטן אינם מצטרפים לעשרה לברכת חתנים ואילו אשה כן מצטרפת כשם שהיא מצטרפת ככל הנראה לעשרה לתפילה (עיין היטב בהלכות תפילה א' ב' ד'; ח' ד') ולקריאת התורה (י"ב ג' לפי גירסת הכסף משנה והטור באורח חיים קמ"ג). לעומת זאת, כשרצה הרמב"ם להוציא את הנשים מן הכלל הוא עשה כן במפורש בענין הזימון (הלכות ברכות ה' ז') וברכת כהנים (הלכות נשיאת כפיים ט"ו טי).¹¹

ואם תאמר שהרמב"ם (ומשם הטור והשולחן ערוך) כתב "גדולים ובני חורין" כדי להוציא את האשה מן הכלל - יש להשיב כדלהלן:

1. אין זכר בגמרא (כתובות ז' ח') לדין זה "והמוציא מחבירו עליו הראיה".

2. המוסד של עשרה או "מנין" קדום מאוד ביהדות ואינו מצומצם לעניינים הרשומים במשנה מגילה ד' ג' הנ"ל. ברור מאד שעם ישראל בימי קדם סבר שאין ציבור הפחות מעשרה, ולכן עשרה הוא היחידה המינימלית להרבה עניינים שונים: משפט (שמות י"ח: כ"א = דברים א': ט"ו, רות ד': ב' הנ"ל, ספר ברית דמשק י"ג: 1-2), עיר (בראשית י"ח: ל"ב; מגילה א': ג' "עשרה בטלנין"), בית דין (ספר ברית דמשק י': 4 ור' יהושע בן לוי בסנהדרין ז' ע"ב), עיבור השנה (פרקי דרבי אליעזר פרק ח', כ' ע"א; שמות רבה ט"ו: כ'), קידוש החודש (ירושלמי מגילה ד' ד', דפ' וילנא ל' ע"ב), סעודת עיבור החודש (סנהדרין ע' ע"ב), חבורה לקרבן פסח (יוספוס, מלחמות ו', ט', ג'; התרגום המיוחס ליונתן לשמות י"ב: ד' והשווה תוספתא פסחא ד': ט"ו, מהד' ליברמן עמ' 661), קריאת המגילה (לדעת רב אסי - מגילה ה' ע"א) ואף כדי לבקש מחילה מן המת (יומא פ"ז ע"א).

אם כן, יש להניח שמברכים ברכת חתנים בעשרה הן בנישואין והן בשבעת ימי המשתה כדי לתת למעמד הנישואין ולשבעת ימי המשתה אופי ציבורי וחגיגי ומשום "ברוב עם הדרת מלך" (משלי י"ד: כ"ח).¹² והרי מן הסתם אשה שייכת לציבור כזה כי ברכת חתנים מדברת על שני בני הזוג במידה שווה. כמו כן, אשה שייכת בציבור כזה כי נראה להלן שאף היא חייבת לשמח את החתן והכלה.

מכל האמור יוצא איפוא שאין סיבה מהותית או טקסטואלית למנוע מאשה להצטרף למנין הדרוש לברכת חתנים.

ו) האם מותר לאשה לברך ברכת אירוסין?

כדי להשיב על שאלה זו חייבים לברר מהי המטרה של ברכת אירוסין ועל זה אין תשובה אחת ברורה וחד-משמעית.

1. הגמרא עצמה מסתפקת בטיב הברכה: שני אמוראים מוסרים בשם רב יהודה: "ברוך אתה ה' ... והתיר לנו את הנשואות על ידי חופה וקידושין" ואילו "רב אחא בריה דרבא מסיים בה משמיה דרב יהודה: 'ברוך אתה ה' מקדש ישראל על ידי חופה וקידושין'. מאן דלא חתים מידי דהוה אברכת פירות ואברכת מצוות ומאן דחתים מידי דהוה אקידושא [=למי שאינו חותם זה דומה לברכת הפירות ולברכת המצוות ולמי שחותם זה דומה לקידוש]". (כתובות ז' ע"ב)

ואמנם הריטב"א מפרש (בשיטה מקובצת לכתובות ז' ע"ב ד"ה וכתב הריטב"א): "ברכה זו אינה אלא כעין קידוש על מה שקידשנו הקב"ה יותר משאר האומות בעניין פרייה ורביה". וכך פירש גם בעל העיטור (ס"ב ע"ד).

ההלכה נפסקה שחותמים כמו בקידוש של שבת ונשים חייבות במצוה זו מדאורייתא (ברכות כ' ע"ב). אם כן, מותר לפי שיטה זו לנשים לברך ברכת אירוסין כמו שמותר להן לקדש על היין בשבת.

2. יש אומרים שברכה זו היא מברכות המצוות כגון מילה ופדיון הבן (סידור רב סעדיה גאון עמ' צ"ו) "וצריך לברך קודם הקידושין או הוא או שלוחו כדרך שמברכין על כל המצוות ואחר כך מקדש" (רמב"ם, הלכות אישות ג': כ"ג; והשווה א"ת, אירוסין, הערה 13 לעוד ראשונים שסבורים כך; וכך סבור גם הרב רבינוביץ עמ' 58-57). לפי שיטה זו חייב החתן עצמו לברך את ברכת האירוסין ואם אחר מברך

במקומו הוא משמש בתור שלוחו. אם כן הדבר, מותר לאשה לברך כי מותר לה להיות שליח לקידושין (אבן העזר ל"ה:ו' ורמב"ם אישות ג':י"ז, וזה נלמד מגירושין – אבן העזר קמ"א:ל"א ורמב"ם הלכות גירושין ו':ו').

3. ר' אפרים זלמן שור סבור שהברכה בעיקרה לא נתקנה למקדש עצמו אלא על הנועדים לבית האירוסין וכלשון הגמרא "מברכים ברכת אירוסין בבית האירוסין" (כתובות ז' ע"ב) (תבואת שור ליורה דעה סימן א' סעיף קטן נ"ט = א"ת, אירוסין, הערה 21). לפי סברא זו, אין סיבה למנוע מאשה לברך ברכה זו.

4. לדעת ר' מרדכי יפה (לבוש הבוץ והארגמן, הלכות קידושין ל"ד:א') "כמו שמברכין ברכת הנהנין על כל דבר הנאה שבאה לידו קודם שנהנה ... כך מברכים תחילה ... ברכת הנהנין על האשה שנתארסה לו בין קידשה על ידי עצמו בין קידש על ידי שלוחו, ואם קידשה על ידי עצמו הוא עצמו מברך ואם קידשה על ידי השליח השליח מברך במקומו כיוון שהוא עושה שליחות ואנו נוהגין שאחר מברך".

שיטה זאת אומרת דרשני. האם איש מתחתן כדי להנות מאשתו?! יתר על כן, כלום יש דמיון בין הנוסח של ברכות הנהנין והנוסח של ברכת אירוסין? ולכן קשה לקבל שיטה זו.

5. הרא"ש קובע (בכתובות פרק א', סוף סימן י"ב): "וברכה זו נתקנה לתת שבח להקב"ה אשר קידשנו במצוותיו והבדילנו מן העמים וציוונו לקדש אשה המותרת לנו ולא אחת מן העריות". אם מדובר בברכת שבח, אין סיבה למנוע מאשה לברך ברכת אירוסין.

אם כן, לפי רוב השיטות הנ"ל (פרט לשיטת הלבוש שדחינוה), מותר לאשה לברך ברכת אירוסין.

ז) האם מותר לאשה לברך ברכת חתנים מתחת לחופה או בסוף ברכת המזון במשך שבעת ימי המשתה?

גם כאן חייבים לברר מהי המטרה של ברכת חתנים אולם גם כאן התשובה מעורפלת מאד.

1. לדעת הרמב"ם מברכים ברכת חתנים **קודם** הנישואין (הלכות אישות י"ג:). הבית יוסף מסיק מכך (באבן העזר סימן ס"ב) "והטעם מבואר משום דכל המצוות מברך עליהן עובר לעשייתן". מדבריו משתמע שמדובר **בברכת המצוות**, אולם הרב ברזון כבר היקשה על שיטה זו (בעמ' 101-102): א) אם בברכת המצוות אנו עוסקים, כיצד מברכים אותן ברכות במשך שבעת ימי המשתה? ב) נוסח הברכות הוא נוסח של ברכות השבח ולא של ברכת המצוות. ג) אמנם לדעת הרמב"ם ברכת **אירוסין** היא ברכת המצוות (ראה לעיל), ולכן לדעתו אם קידש ולא בירך לא יברך, ואילו לגבי ברכת **חתנים** כותב הרמב"ם (הלכות אישות י"ו:) שחוזר ומברך אפילו לאחר כמה ימים. ד) לדעת הרמב"ם אין צורך במנין לברכת אירוסין, כי מדובר בברכת המצוות, ואילו ברכת חתנים יש בה צורך במנין. משתמע מכך שמדובר בסוג אחר של ברכה.

2. לדעת הרמב"ן והר"ן שבע הברכות הן **ברכות שבח**. והרי דברי הר"ן (על הרי"ף לפסחים פרק א', דפ' וילנא, ד' ע"א ד"ה ולענין): "ולענין ברכת נישואין נהגו שאין מברכים אלא לאחר שתיכנס לחופה **לפי שאין ברכות הללו אלא ברכות תהילה ושבח**, תדע שהרי מברכין אותן כל שבעה ... " (ועיין בהמשך לדחיית שיטת הבית יוסף הנ"ל). רש"י, מאידך, מדגיש את העניין בקשר לברכה האחרונה בלבד: "**ובאחרונה שבח שמשבח להקב"ה שברא חתונת דיבוק איש באשה על ידי שמחה וחדווה**" (כתובות ח'.

ע"א סוף ד"ה משמח חתן וכלה; והשווה הרב רבינוביץ, עמ' 50 והערה 20 לראשונים נוספים הסבורים כך).

3. לבסוף, יש פוסקים המדגישים שמטרת הברכות היא לשמח את החתן והכלה. רש"י מפרש: "תפילה היא שמתפללים ומברכין שיהו שמחים בהצלחה כל ימיהם" (שם). וכן מפרש ר' דוד אבודרהם (באבודרהם השלם עמ' שס"ג): "ודע כי ברכת שמח תשמח היא דרך בקשה לבקש רחמים על חתן וכלה לשמחם בזיווגם ולהצליחם במעשה ידיהם כשמחת זיווג אדם הראשון בגן עדן". (ועיין בהמשך; והשווה רב האי באוצר הגאונים לכתובות עמ' 16, סימן נ"ה, והרב ישראלי עמ' 165).

אם נאמץ את השיטה השנייה או השלישית נוכל לפסוק שמותר לאשה לברך ברכת חתנים הן מתחת לחופה והן בשבעת ימי המשתה. הרי אם מדובר בברכות שבח ותפילה לקב"ה, כלום חייב גבר יותר מאשה? ואם מדובר במצוה לשמח חתן וכלה, כלום פטורה אשה ממצוה זו? (ראה להלן). ברם מכיוון שכמה פוסקים טיפלו בשאלה זו לאחרונה והגיעו למסקנות שונות, עלינו לדון בדבריהם.¹³

1. הרב פרופ' דוד הלבני מוכיח - כפי שהוכחנו לעיל - שמברכים ברכת חתנים בעשרה. וכל כך למה? מפני שזהו מאורע ציבורי והציבור רוצה להשתתף. הוא עושה כך באמצעות שליח של הציבור המברך ברכת חתנים בנוכחותו של מנין. בניגוד לשליח ציבור רגיל, העובר לפני התיבה והמייצג רק את מתפללי אותו בית כנסת, מי שאומר ברכת חתנים מייצג את הציבור כולו. הוא הש"ץ, החזן בה"א הידיעה. כהוכחה הוא מצביע על פרקי דרבי אליעזר פרק ט"ז, ל"ח ע"א (ויש מקבילה במדרש הגדול, חיי שרה, מהד' מרגליות עמ' ת"ח):

וכחזן שהוא עומד ומברך את הכלה בחופתה כך עמדו ובירכו את רבקה שנאמר "ויברכו את רבקה ויאמרו לה" וגו' (בראשית כ"ד: ס').

אכן, הוא היה יכול להסתייע בקטע נוסף מפרקי דרבי אליעזר (סוף פרק י"ב, ל"א ע"א ומשם בקיצור בזוהר, תזריע, מ"ד ע"ב ושם נסמן):

כחזן מה דרכו של חזן עומד ומברך לכלה בתוך חופתה כך הקדוש ברוך הוא עמד ובירך לאדם ולעזרו [=לחוה] שנאמר (בראשית א': כ"ח) "ויברך אותם אלהים".¹⁴

ברם מקורות אלה רק מוכיחים שבמאה השמינית, זמן חיבורו של פרקי דרבי אליעזר, ¹⁵ נהג החזן לברך ברכת חתנים. אולם המקורות הארצישראליים הקדומים מוכיחים את ההיפך - שכל אחד מהציבור היה רשאי לברך ברכות אלו. בבראשית רבה (סוף פרשת ח', מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 66-67) - בנוסח הרבה יותר קדום של הקטע השני מפרקי דרבי אליעזר - אין זכר לחזן. שם נאמר: ד' "ויברך אותם אלהים" . . . אמר רבי אבהו: נטל הקב"ה כוס ברכה ובירכן . . . אמר ר' שמלאי מצינו שהקב"ה מברך חתנים . . .". כלומר כל אחד מהנוכחים היה רשאי ליטול כוס של ברכה ולברכם, ובמקרה זה הקב"ה עשה כן. וכן יוצא בבירור מעוד מדרש קדום (ויקרא רבה כ"ג: ד', מהד' מרגליות עמ' תק"ל ומקבילות):

לעשרה שנכנסו להכניס את הכלה ולא היו יודעין לברך ברכת חתנים והיה בהן אחד שהיה יודע לברך ברכת חתנים דומה ביניהן "כשושנה בן החוחים" (שיר השירים ב': ב').

וכן בהמשך שם (עמ' תקל"ב):

ר' יונה הוה מילף לתלמידוי [=מלמד את תלמידיו] אפילו ברכת חתנים ואפילו ברכת אבלים לומר: הוון גברין בכל מילה [=היו בני אדם מושלמים בכל דבר].

אם כן, המקורות הקדומים מוכיחים שמדובר בכל אדם העומד ומייצג את הציבור הנוכח בטקס. ושמה זאת היא הסיבה שנוהגים לכבד כמה אנשים שונים בברכת חתנים - להדגיש שכל הציבור הנוכח בטקס משתתף בשמחה. ואם כן השאלה העיקרית היא, מי שייך לאותו ציבור. ומכיוון שכבר הוכחנו שהציבור לעניין ברכת חתנים כולל נשים, אין טעם שהשליח לא יהיה אשה.

2. הרב שאול ישראלי טוען ששבע ברכות נועדו לשמח את החתן בלבד ולא את הכלה (עמ' 165) ושברכת חתנים היא פועל יוצא של הריקוד. זה מוכח לדעתו מסוגיית כיצד מרקדין (כתובות י"ז ע"א) הדנה בנוסח שבח הכלה הבא לחבבה על בעלה. "ומצוה זו לשמח החתן אינה מוטלת על הנשים, שאין זו דרך הצניעות לצאת לפני החתן לשמחו בריקוד ובשירה, ממילא אין גם חובת הברכות - שהיא כאמור חלק ממעשה השמחה - מוטל על הנשים". ואם תאמר שהאשה יכולה לשמח את הכלה הן על ידי ריקוד והן על ידי אמירת שבע ברכות יש לומר ש"כל המצוה אינה אלא לשמח החתן".

אולם הרב יואל וולוולסקי כבר הוכיח, על פי מקורות אחרים, שכל יהודי - איש ואשה - חייב לשמח חתן וכלה. הרמב"ם לומד את החיוב הזה, שהוא מדרבנן, ממצוות "ואהבת לרעך כמוך" (הלכות אבל י"ד:א') ונשים חייבות בה כי היא מצוות עשה בלי זמן קבוע (משנה קידושין א':ז'). הרדב"ז (על הרמב"ם שם) מצא את מקור החיוב בברכות ו' ע"ב: "אמר רבי חלבו אמר רבי הונא: כל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו עובר בחמישה קולות שנאמר 'קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אומרים הודו את ה' צבאות' (ירמיהו ל"ג:י"א)". ומן הלשון "כל הנהנה" יש ללמוד שגם אשה חייבת במצוה זו. יתר על כן, המהרש"א כותב שם: "תיקנו חז"ל אלו חמישה קולות בשבע ברכות חתנים". כלומר דווקא על ידי שבע ברכות מקיימים את המצוה לשמח חתן וכלה, ואם האשה מחוייבת באותה מצוה, בוודאי מותר לה לברך ברכת חתנים.

כלומר, לפי הרב ישראלי ברכת חתנים נובעת מן המצוה לרקוד לפני החתן, ומכיוון שאשה פטורה מן הריקוד היא פטורה מן הברכות. אבל לפי המקורות הנ"ל, **ברכת חתנים היא היא המצוה העיקרית והבסיסית שהנשים חייבות בה** והריקוד הוא רק אחת מהדרכים לשמח חתן וכלה. יתר על כן, יש רמז במדרש שגם נשים נהגו לרקוד לפני החתן והכלה. וכך שנינו בפרקי דרבי אליעזר (פרק י"ז, ל"ט ע"ב):

גמילות חסדים . . . מניין אנו למדין? מאיזבל שהיה ביתה סמוך לשוק וכל חתן שהיה עובר היתה יוצאת מביתה ומצלצלת בכפיה ומקלסת בפיה ומהלכת עשר צעדות.

בטור אבן העזר סימן ס"ה יש גירסא קצת שונה:

ואיתא [= ויש] במדרש: למה לא אכלו הכלבים כפות של איזבל? **לפי שהיתה**

מרקדת בהן לפני חתן וכלה.

אין כמובן חובה ללמוד הלכה ממדרש העוסק באיזבל, אבל יש מכאן רמז שבמאה השמינית, זמן חיבורו של פרקי דרבי אליעזר, נהגו נשים לרקוד לפני החתן והכלה. ולכן ניתן לומר שנשים חייבות במצוה לשמח חתן וכלה הן על ידי אמירת ברכת חתנים והן על ידי הריקוד לפניהם.

3. הרב עזריה ברזון מנסה להוכיח שלדעת הרמב"ם יש הבדל מהותי בין ברכת חתנים מתחת לחופה וברכת חתנים בשבעת ימי המשתה (עמ' 108-110). לדעתו ברכת חתנים בשעת הנישואין היא חובת החתן (בדומה לשיטת הרמב"ם בברכת אירוסין הנזכרת לעיל) ואילו ברכת חתנים בשבעת ימי המשתה היא חובת הציבור.

הרב ברזון בא לחילוק הזה על ידי דיוק בדברי הרמב"ם: בהלכות ברכות ב' ט"ז-י בקשר לשבעת ימי המשתה משתמש הרמב"ם בלשון רבים "מברכין", ואילו בהלכות אישות י' ג' ו' משתמש הוא בלשון יחיד: "וצריך לברך", "מביא כוס של יין ומברך". יתר על כן, בהלכות אישות נאמר (בהלכה ו'): "המארס את האשה ובירך ברכת חתנים ולא מתייחד עמה בביתו" והכוונה בלי ספק לחתן עצמו, ואילו בהלכות ברכות הוא פוסק (ב' ט'): "ואין מברכין ברכה זו לא עבדים ולא קטנים", משמע שאחרים מברכים ולא החתן עצמו.

כבודו של הרמב"ם במקומו מונח, אבל קשה לקבל חילוק זה. הגמרא (כתובות ז' ע"ב) אינה מבדילה כלל וכלל בין ברכת חתנים בבית חתנים ובשבעת ימי המשתה. יתר על כן, כבר ראינו שברכת חתנים איננה נמנית עם ברכת המצוות. ואם מדובר בברכות שבח או בברכות הבאות לשמח חתן וכלה המטרה זהה הן מתחת לחופה והן בשבעת ימי המשתה. לבסוף, רוב הפוסקים חולקים על הרמב"ם וסוברים שאחר מברך ברכת חתנים ולא החתן (אדלר, עמ' רס"ב-רס"ג; א"ת, חתנים, הערות 51-52).

4. הרב יואל וולוולסקי, על פי תפיסתו של הרב ברזון הנ"ל, בדק רק את העניין של אמירת שבע ברכות על ידי נשים בשבעת ימי המשתה והתיר את הדבר. הוא התבסס בעיקר על העובדה שהרמב"ם בהלכות ברכות (ב' ט') כותב "ואין מברכין ברכה זו לא עבדים ולא קטנים" וכך פוסק השולחן ערוך (אבן העזר ס"ב ד'). והוא מסביר (בתחומין, עמ' 119):

הסיבה לכך היא כנראה שעבדים אינם בתורת גיטין וקידושין (קידושין מ"א ע"ב) ואם כן אינם מברכים ברכה זו, כמו שהסביר ספר המנוחה וגם קטנים שלא הגיעו לגיל נישואין פטורים. אך נשים שהן בתורת גיטין וקידושין מברכות ברכה זו. (והשווה וולוולסקי, עמודים עמ' 86-87).

בסיכום, שבע ברכות הן מעיקר הדין ברכות של שבח או שהן נועדו לשמח חתן וכלה הן בחופה והן בשבעת ימי המשתה. מצד אחד אין סיבה למנוע מאשה לשבח את ה' במעמד זה ומצד שני אשה חייבת לשמח חתן וכלה. הרמב"ם מחלק כנראה בין שבע ברכות מתחת לחופה ובשבעת ימי המשתה. משום מה הוא סבור שהחתן עצמו מברך ברכת חתנים מתחת לחופה, ואם כן אסור לאשה לברך ברכות אלו. מאידך גיסא, בשבעת ימי המשתה הוא אוסר על עבדים ועל קטנים לברך אבל מן הסתם מתיר לנשים. לכאורה איפוא, החושש לשיטת הרמב"ם יתיר לאשה לברך ברכת חתנים אך ורק בשבעת ימי המשתה. אולם כיוון שבימינו אין נוהגים על פי הרמב"ם לחייב את החתן לברך, אין כבר טעם למנוע מאשה לברך ברכת חתנים מתחת לחופה.

ח. בשבעת ימי המשתה מברכים ברכת חתנים רק אם באו "פנים חדשות".

האם אשה נחשבת לפנים חדשות?

הלכה זו מקורה בתוספתא מגילה (ג' י"ד, מהד' ליברמן עמ' 357) ובדברי רב יהודה בגמרא (כתובות ז' ע"ב). וכתבו בתוספות (המובאות בשיטה מקובצת שם, ד"ה וז"ל הריטב"א ז"ל = חידושי הריטב"א שם):

שאיין קרוי פנים חדשות אלא כשבא אדם חשוב לשם שלא הוה תמן מעיקרא [= שלא היה שם לכתחילה] שראוי להרבות שמחה בשבילו ואשה לאו בת הכי היא אף על פי שהיא חשובה שאיין פנים חדשות אלא מי שהוא ראוי לימנות בעשרה של ברכת חתנים.

החתם סופר, מאידך, פסק (בחידושו לכתובות ז' ע"א = אדלר, עמ' תל"ח, הערה 102) שאשה נחשבת כפנים חדשות אם מרבים בשמחה בשבילה. אין ספק שהצדק עם החתם סופר. ואפילו אם בעלי התוספות צודקים שיש קשר בין פנים חדשות והמנין, כבר ראינו שניתן לצרף נשים למנין לברכת חתנים. יתר על כן, אין אף רמז בגמרא שיש קשר בין הדברים. לבסוף, רבו הפירושים לפנים חדשות אבל אין אף פירוש של

ביטוי זה המוציא את הנשים מן הכלל. והרי כמה מהפירושים המקובלים (על פי א"ת, חתנים, טור תרל"ט; ואדלר, עמי תל"ז ואילך):

1. אלה שלא שמעו ברכת חתנים בשעת הנישואין (רמב"ם; דעה אחת בשולחן ערוך).
2. אלה שלא השתתפו עדיין באף אחת מן הסעודות שנערכו (רא"ש; טור; דעה שנייה בשולחן ערוך; חכמת אדם).

וכן יש מחלוקת אם רק אנשים מכובדים נקראים פנים חדשות:

1. יש אומרים שפנים חדשות הם בני אדם מכובדים שמרבים בשמחה בשבילם (תוספות; הרא"ש) או במנות הסעודה (הב"ח על פי המרדכי).
2. ויש אומרים כי פנים חדשות נקראים אפילו אנשים שאין מרבים בשבילם לא בשמחה ולא במנות (שיטה מקובצת לדעת רש"י; ועוד).

ט) הלכה למעשה

1. מותר לאשה להחזיק בכלונסאות של החופה.
2. מותר לאשה לשיר פיוטים כגון "מי אדיר על הכל".
3. מותר לאשה לקרוא את הכתובה בקול רם מתחת לחופה.
4. מותר לאשה לדרוש דרשה מתחת לחופה.
5. אין צורך במנין לברכת אירוסין. יש חיוב תלמודי לברך ברכת חתנים במנין ומותר לאשה להצטרף למנין זה.
6. מותר לאשה לברך ברכת אירוסין.
7. מותר לאשה לברך ברכת חתנים הן מתחת לחופה והן בשבעת ימי המשתה.
8. אשה נחשבת לפנים חדשות בשבעת ימי המשתה.

י) "אהבה ואחוה שלום ורעות"

כשדבר מותר אין זאת אומרת שחייבים לנהוג כך. כל רב המסדר קידושין(16) צריך לבחון את הקהל המשתתף בשמחה. בקהל אחד יראו באשה המחזיקה בחופה חידוש גדול, ואילו בקהל אחר ישמחו לאפשר לאשה לברך שבע ברכות. בדרך כלל רצוי להכניס שינויים כאלה בצורה הדרגתית ולא בצורה מהפכנית. אסור להפוך את החתונה או את הסעודה המיועדת לשמח חתן וכלה לזירה של מאבק ופולמוס. וכך הדגיש הרב יואל וולוולסקי בקשר לברכת חתנים בשבעת ימי המשתה: "כמובן, אם העובדה שאשה מברכת תעורר מחלוקת ואי נעימות בין הסועדים, יותר טוב שהיא לא תברך, שלא נגרום שפעולה שצריכה להביע השמחה של הילולא, תביא לידי מחלוקת" (עמודים, עמ' 87). כל שינוי או חידוש צריך לבוא בדרכי נועם כדי שישררו בטקס או בסעודה "אהבה ואחוה שלום ורעות".

דוד גולינקין

ירושלים עיר הקודש

כ"ז בתמוז תשנ"א

הערות

1. בתשובה על המחיצה בבית הכנסת, תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל בי' (תשמ"ז), עמ' 15-17. בעל הלבוש המובא שם מתיר ישיבה מעורבת בסעודת נישואין "דעכשיו מורגלות הנשים הרבה בין האנשים ואין כאן הרהורי עבירה כל כך" – עיין שם.

2. בתשובה על עליות לנשים, תשובות ועד ההלכה ג' (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 26-25.

3. הפיוט מופיע בסדר ברכת המזון דפוס דירנפורט, תנ"א (1691) (לפי אדלר, עמ' שע"ב, הערה 142) וכן בכתב יד שפורסם על ידי דוד קויפמן ב- REJ 24 (1892), pp. 288-291. וראה לאחרונה אהרן ארנד, סידרא ז' (תשנ"א), עמ' 11. הרב יוסף הרץ, סדר תפילות כל השנה, ניו יורק, 1948, עמ' 1009, מדגיש שאין שום חובה לאומר.

4. ראה אדלר עמ' שע"ד, הערה 154 וארנד הנ"ל, עמ' 10 שמוסיף שהנוסח המקורי היה "מבין שיחים".

5. כך נהג רש"י לפי ר' משולם ב"ר נתן בספר הישר לרבינו תם סימן מ"ד, סעיף ז', עמ' 92 (והשווה שם מ"ה, ה', עמ' 82 לדברי רבינו תם); תוספות לפסחים ק"ב ע"ב ד"ה שאין; הגהות מיימוניות, הלכות אישות פרק ג' אות ס' והשווה פרק י' אות ג'; ר' יעקב חזן מלונדרץ, עץ חיים, חלק ב', עמ' ר"מ; המרדכי לכתובות פרק א', סימן קל"ב בשם תשובת רש"י; דרכי משה לאבן העזר ס"ב אות ו' בשם המרדכי, תוספות ואשרי; הגהות הרמ"א לאבן העזר ס"ב:ט; שו"ת מהר"ם מינץ סימן ק"ט, מהד' ירושלים, תשנ"א, עמ' תקל"ח עם ההגהות; אדלר עמ' שמ"ו.

לשני הסברים אחרים לקריאת הכתובה ראה אפרים קופפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז, ירושלים, תשל"ג, סימן קכ"ט, עמ' 199-200, אבל לאותם הסברים לא היו הדים בספרות ההלכה שלאחר מכן.

6. לתולדות ה"שבע ברכות" ראה גליק, עמ' 226-228, 241-246.

7. ויש להדגיש שהן ברכת אירוסין והן ברכת חתנים הן מצוות דרבנן וכל הפסוקים הם אסמכתא. ואמנם, כך מדגישים בעל מסכת כלה רבתי א' ב', מהד' היגער, עמ' 173 ותוספות לכתובות ז' ע"ב ד"ה שנאמר והשווה הרב רבינוביץ, עמ' 56. לעומת זאת, הרב פרופ' הלבני עמ' 3-5 סבור כנראה שברכות אלו היו קיימות בתקופת המקרא אבל קשה לקבל גישה כזו.

8. הונא בר נתן בבבלי כתובות ז' ע"א ושוב בדף ז' ע"ב; ר' אלעזר ב"ר יוסי בירושלמי כתובות פרק א', כ"ה ע"א = רות רבה ז' ח', דפ' וילנא י"ב ע"א; פרקי דרבי אליעזר פרק י"ט, מ"ד ע"ב = מדרש תהילים צ"ב ז', מהד' בובר עמ' 406-407; כלה רבתי א' א', מהד' היגער, עמ' 174. לגלגול מאוחר של דרשה זו ראה ר' שמשון בר צדוק, ספר תשב"ץ, סימן תס"ז. לנושא זה השווה גם גליק, עמ' 266-269.

9. גם הרב עוזיאל אוסר לצרף נשים למנין לברכת חתנים אבל מסיבות אחרות – עיין בתשובתו.

10. לדיוקים דומים ודחייתם בענין צירוף נשים למנין לתפילה ראה תשובתי בנידון, מעמד האשה בהלכה: שאלות ותשובות, ירושלים, תשס"א, עמ' 60.

11. להסבר של שיטת הרמב"ם ראה שם, עמ' 61.

12. שיטה זאת מוצאת סימוכין כביכול בפרקי דרבי אליעזר = מדרש תהילים הנ"ל (לעיל, הערה 7): "כל עדות נאמנות לישראל בעשרה... עדות ברכת נישואין בעשרה שנאמר 'ויקח עשרה אנשים' ". הרב ברזון עמ' 112, הערה 5 סבר שעדות = פרסום ולכן לדעת פרקי דרבי אליעזר גם עבד וקטן [וגם אשה לשיטתנו] מצטרפים לעשרה לשם פרסום הדבר. ברם דא עקא, עדות שם איננה עדות = testimony בלשון חז"ל אלא עדות = מצוה או חוק בלשון מקרא (כגון תהילים קי"ט: י"ד, ל"א, ל"ו, צ"ט, קי"א, קכ"ט, קמ"ד, קנ"ז ועוד הרבה). ואמנם בובר כבר הדגיש בהערותיו למדרש תהילים שהביטוי "עדות נאמנות" במדרש מבוסס על הפסוק "עדותיך נאמנו מאד" (תהילים צ"ג:ה') כי המדרש עוסק בתהילים צ"ב-צ"ג ופירושו שכל המצוות הנאמנות לישראל בעשרה. ולכן אי אפשר להסיק מכאן שעדות = פרסום ואין מכאן נפקא מינה לשאלתנו.

13. הרבנים דבליצקי ופלדר אוסרים בלי שום הסבר. הרב שטינברג מחמיר משום "קול באשה ערווה" ושמא היתר כזה יוביל לשינויים אחרים. הרבנים הלבני, הלוי, ישראלי ונובק מחמירים בנידון לאחר דיון מעמיק. הרב וולווסקי מתיר לאשה לברך שבע ברכות בשבעת ימי המשתה אבל לא מתחת לחופה. הרב רבינוביץ מתיר לאשה לסדר קידושין.

14. הרב הלבני עמ' 6 אף מפנה לתשובת רב שרירא גאון המובאת באוצר הגאונים לכתובות עמ' 16, סימן נ"ד, אבל אותה תשובה עוסקת בברכת אירוסין ולא בברכת חתנים.

15. לזמן חיבורו של פרקי דרבי אליעזר ראה צונץ-אלבק, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים, תש"ז, עמ' 135-136.

16. על הצורך ברב לסדר קידושין בימינו ראה הרב שלמה פוקס והרב דוד לוין,
תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל ג' (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 93-98.

ספרות

אדלר – הרב בנימין אדלר, ספר הנישואין כהלכתם, מהד' ב', ירושלים, תשמ"ה

א"ת, אירוסין – אנציקלופדיה תלמודית, ערך ברכת אירוסין, כרך ד', טורים ת"כ-תכ"ז

א"ת, חתנים – שם, ערך ברכת חתנים, שם, טורים תרל"א-תרנ"א

ברזון – הרב עודיה ברזון, "ברכת חתנים", תחומין ו' (תשמ"ה), עמ' 101-117

גליק – שמואל גליק, אור נגה עליהם: הזיקה שבין מנהגי נישואין למנהגי אבלות במסורת ישראל, אפרת, תשנ"ז

דבליצקי – הרב שריה דבליצקי, שובע שמחות: כל דיני שבע ברכות, ירושלים-ניו יורק ובני ברק, תשל"א, עמ' ע"ח, הערה ע'

הלבני – R. David Weiss Halivni, "On Ordination of Women" in: *On the Ordination of Women as Rabbis*, New York [1979], pp. 1-7

הלוי – הרב חיים דוד הלוי, עשה לך רב, כרך ה', תל אביב, תשמ"ג, עמ' שפ"ח; וכרך ז', תל אביב, תשמ"ו, עמ' שמ"ד-שמ"ה

וולוולסקי

- הרב יואל וולוולסקי, "על השתתפותן של נשים בשמחת חתן וכלה", עמודים 444
(כסלו תשמ"ג), עמ' 86-88

- הרב יואל וולוולסקי, "חיוב נשים בברכת חתנים", תחומין ו' (תשמ"ה), עמ' 120-
118

Joel Wolowelsky, "Women's Participation in Sheva Berakhot", *Modern Judaism* 12 -
(1992), pp. 157-165

Joel Wolowelsky, *Women, Jewish Law and Modernity*, Hoboken, 1997, pp. 56-69 -

ישראלי – הרב שאול ישראלי, "בענין ברכת חתנים ושיתוף אשה בהן", ברקאי א' (קיץ
תשמ"ג), עמ' 163-166

R. David Novak, "Women in the Rabbinate?", *Judaism* 33/1 (Winter 1984), p. 41 – נובק

עוזיאל – הרב מאיר בן ציון חי עוזיאל, פסקי עוזיאל בשאלות הזמן, ירושלים,
תשל"ז, סימן ע"ד

R. Aaron Felder, *Oholei Yeshurun*, Volume 1, New York, 1977, p. 30 – פלדר

R. Mayer Rabinowitz in: *Judaism*, *ibid.*, pp. 55-58 with minor changes in רבינוביץ –
Simon Greenberg, ed., *The Ordination of Women as Rabbis: Studies and Responsa*, New
(אני מפנה לנוסח הראשון) York, 1988, pp. 108-112

שטינברג – הרב משה הלוי שטינברג, ספר משברי ים, ירושלים, תשנ"ב, סימן פ"ה